

Nieuwsbrief

ADLO-project: Natuur- en landschapsbeheer met kleine herkauwers: duurzaam bedrijfsmanagement en rendabiliteit.

JAARGANG 2, NR. 5

JULI 2009

COLOFON

Verantwoordelijke uitgever

Vlaamse Schapenhouderij vzw
Ieperseweg 87
8800 Rumbek/Beitem
T 051 27 32 27
F 051 24 00 20
E griet.dewaele@west-vlaanderen.be

Projectpartners

Vlaamse Schapenhouderij vzw
Dierengezondheidszorg Vlaanderen
Zoötechnisch Centrum

IN DIT NUMMER:

Voorwoord	1
Begrazing met schapen: contact met bezoekers	2
Brochure: Op weg naar landschapsbeheer met schapen	5
Succesvolle demodagen in de Vlaamse provincies	6
Agenda	7
Een Vlaamse website voor schapen- en geitenhouder	7
In de kijker	8

Dit project wordt gefinancierd door het Departement Landbouw & Visserij en de Europese Unie

Met steun van de Vlaamse overheid

Voorwoord

Waarde lezer,

De afgelopen maanden werden via dit ADLO-project in alle Vlaamse provincies demo-namiddagen georganiseerd omtrent de beheersproblematiek. De interesse voor beheer zit duidelijk in de lift en dit project werkt bevorderend om de interesse aan te wakkeren, maar ook om specifieke problemen te belichten en zo mogelijke oplossingen te suggereren. Ons viel wel op dat doorheen Vlaanderen op vlak van beheer duidelijk regionale verschillen zijn. Dit is historisch gebonden, de beheerssituaties zijn nogal uiteenlopend, de bodemkwaliteit en de aanwezige voederwaarde verschillen van streek tot streek. Maar ook de specifieke ervaring met beheer is streekgebonden. De interesse van terreinbeheerders en diverse overheden was op alle plaatsen aanwezig zij het in meer of mindere mate.

Op deze manier kan op basis van de groeiende interesse werk gemaakt worden naar de centrale beleidscentra en overheidsinstellingen om voor de schapenhouderij in de diverse vormen van beheer een vaste plaats te bepleiten, maar dit aan voor de schapenhouder leefbare condities.

Het project op zich zal te kort zijn om tot deze blijvende en brede verankering van beheer met schapen te komen, maar op zijn minst is een basis gelegd, waarop door de beroepsverenigingen verder kan gebouwd worden.

We brengen in dit nummer een kort sfeerbeeld van deze demodagen. Daarnaast behandelt Bert Driessen de relatie tussen schap en mens en andere wilde dieren. De brochure is ondertussen gedrukt en beschikbaar. De website is operationeel. De modaliteiten vinden jullie verder. We eindigen met het Kempens Heideschaap in de kijker te plaatsen.

Veel leesgenot.

A. Calus
Voorzitter VSH

Begrazing met schapen: contact met bezoekers

Voor wandelaars, fietsers, bromfietzers... kan een schaapskudde in een landbouw-, natuur-, parkgebied... een aangenaam en idyllisch zicht zijn en een reden voor enige verpozing. En soms een reden om even van nabij de schapen te bezoeken. Vaak zijn de bezoekers zich er niet van bewust dat ze onrust bij de dieren veroorzaken of kunnen veroorzaken. In dit artikel worden de potentiële effecten van allerlei 'bezoekers' beschreven.

Mensen

Schapen hebben in grote begrazingsgebieden, voornamelijk in natuurgebieden, waar de bezettingsdichtheid bovendien laag is, weinig contact met mensen. Doorgaans vertonen schapen schrikreacties voor mensen, voornamelijk als dat onbekenden zijn⁽¹⁾. Schapen die als lam veelvuldig in contact met mensen zijn gekomen, vertonen op latere leeftijd minder schrikreacties⁽²⁾. In gebieden waar wandelaars doorheen de weiden lopen, is het dan ook belangrijk om te zorgen voor voldoende uitwijkmogelijkheden voor de schapen en/of de schapen te laten wennen aan menselijk contact. Schapen die aan menselijk contact gewend zijn, ervaren bovendien minder stress bij (diergeneeskundige) behandelingen, verkoop en slachtprocedures⁽³⁾. Bij een continu geherderde kudde kan de herder tijdig ingrijpen om bezoekers te informeren en op een afstand te houden. Bij schapen die in (tijdelijke) rasters worden gehouden, ligt dat even anders. Informatiepanelen rond dergelijke rasters zouden de bezoekers kunnen informeren over het gedrag van schapen. Informeren is zeker zinvol als het begrazingsgebied ook nog eens door wandelpaden wordt doorsneden. Bovendien is het naast het natuuraspect (beschadigen planten) ook belangrijk voor de rust van de grazende schaapskudde dat bezoekers uitgestippelde (voet)paden niet verlaten.

“Begrazing met schapen: contact met bezoekers”

Foto1: De gemeente Amersfoort (NL) plaatst informatieborden als schapen (tijdelijk) een gebied begrazen.

Honden

Aangezien schapen van nature uit bang zijn voor honden⁽¹⁾, is het aangewezen dat honden van bezoekers in deze gebieden aan de lijn worden gehouden. In recreatiegebieden worden honden nogal eens zonder leiband uitgelaten. Ook honden die genetisch het schapendrijven 'in zich hebben', worden wel eens bij een dergelijke wandeling door bezoekers losgelaten. Met alle gevolgen van dien! Dergelijke niet opgeleide herdershonden gaan soms achter de schaapskudde aan waardoor schapen onder, over of door de afrastering gaan, maar vooral belangrijker is dat de schapen schuw voor honden worden, ook voor de honden van de herder. En dat betekent voor de herder extra werk, enerzijds door het moeilijker samendrijven van de schapen en anderzijds doordat de herder geen beroep kan doen op zijn assistenten, namelijk zijn eigen herdershonden. Het is toch belangrijk erop te duiden dat herdershonden, ondanks het geschikte aangeboren werkvermogen (hoeden, drijven, afzonderen), een training, wat in feite niets anders is dan het opdoen van praktijkervaringen onder begeleiding en sturing van zijn baasje, moeten volgen eer ze als herdershond bij een kudde kunnen functioneren.

Anderzijds is het ook belangrijk dat schapen reeds ervaring hebben met de werking van herdershonden. Getrainde schapen reageren spontaner op de bewegingen van de hond zonder te panikeren of zich agressief t.o.v. schapen op te stellen.

In sommige begrazingsgebieden wordt er ook gejaagd. Neen, niet op de schapen, maar op wild. Hoewel! In de 19e eeuw – begin 20ste eeuw werden Ouessantschaapjes naar o.a. de departementen Morbihan, Loire Atlantique en Vendée gehaald. De kasteelheren in die contreien gebruikten de schaaapjes als doelwit i.p.v. wild (zoals reeën). Voornamelijk omdat de schaaapjes wat gemakkelijker doelwit waren voor de gasten, die doorgaans weinig schietervaring hadden, van de kasteelheren. Dit even ter zijde. Het (bijt)gedrag van jachthonden tegenover schapen verschilt van ras tot ras⁽⁴⁾. Engelse setters vertonen dit gedrag het minst. Honden die in Groot-Brittannië bij de hazenjacht worden ingezet, vertonen dit gedrag meer uitgesproken. Uit onderzoek blijkt dat jachthonden die lichte elektrische prikkels kregen als ze in de buurt van schapen kwamen, het volgende jaar veel minder toenadering tot de schapen zochten. Hier kan wel de vraag worden gesteld in welke mate dit verantwoord is in het kader van het welzijn van de honden.

Honden komen soms in een ander daglicht in de aandacht. Nu en dan duikt er een bericht op in de pers over honden die schapen hebben gedood. Honden hebben de neiging om achter schapen te jagen tot de schapen zijn uitgeput en ze door de honden kunnen worden doodgebeten. Bij dergelijke aanvallen worden in een kudde meerdere dieren aangevallen en gebeten.

Foto 2: Door een hond doodgebeten schapen (Clements, 2009).

Wilde (roof)dieren

Extensief gehouden dieren hebben meer last van roofdieren⁽³⁾. Het percentage dodelijke slachtoffers van roofdieren is enkel afhankelijk van de netto primaire productie (lichaams grootte, aantal nakomelingen) en van de grootte van het ‘werkterrein’ van het roofdier⁽⁵⁾. Zij onderzochten ook welke roofdieren schapen aanvallen. In Centraal- en Oost-Europa zijn dat vooral de lynx, de beer en de wolf. In onze contreien is dat de vos. Vaak wordt onterecht gedacht dat vossen schapen kunnen opjagen en grijpen, maar integendeel, vossen zijn op hun hoede voor volwassen schapen, en laten zich gemakkelijk door hen verdrijven.

De aflammerperiode biedt vossen eenvoudig te verkrijgen voedsel, vooral in de vorm van de nageboortes, die meer gegeerd worden dan de lammeren zelf⁽⁶⁾. Vooral als de schapen in de ‘buiten’ lammeren, zijn nageboortes ruim beschikbaar, maar vossen lopen ook wel de open (veld-) schuren binnen waarin de ooien in de aflammerperiode worden gehuisvest. Vossen eten eveneens de melkachtige uitwerpselen van jonge lammeren, die rijk zijn aan onverteerde vetten en eiwitten⁽⁶⁾. De pasgeboren lammetjes vormen op zich prooien die qua afmeting nog net binnen het natuurlijke voedselspectrum van de vos vallen. Met name de niet door de moeder geaccepteerde lammetjes, en waarschijnlijk ook de eerst geworpen lammeren van meerlingen, in de tijd dat de moeder bezig is het volgende lam te werpen, zijn kwetsbaar voor predatie. Een betrekkelijk hoog percentage lammetjes wordt sowieso doodgeboren of komt zeer zwak ter wereld en vormen een potentiële prooi voor vossen.

Een volwassen gezond schaap behoort niet tot de normale prooien van een vos.

“Mensen, honden,
wilde (roof)dieren,
kunnen een
gevaar
betekenen”

Een volwassen gezond schaap behoort niet tot de normale prooien van een vos. Het is onmogelijk, zelfs voor de grootste vos (van maximaal 9 kilo), om een gezond volwassen schaap of een groot lam van 40 tot 80 kilo te doden, naar de grond te trekken of enigszins in moeilijkheden te brengen. Op de brede, met dichte wol bezette hals en nek hebben zijn kleine smalle bek en hooguit 2 cm lange hoektanden onvoldoende impact. Echter, volwassen schapen die in een slechte conditie verkeren, kunnen wel door vossen worden benaderd. Een op de weide stervend schaap of 'hulpeloze' schapen (ten gevolge van verwentelen of myiasis) blijft eenzaam achter terwijl de kudde verder graast⁽⁷⁾. Vossen kunnen dan hun behoedzaamheid, die ze van nature voor schapen hebben, laten varen en het schaap gaan aanvreten.

Foto 3: Een verwenteld schaap, eenzaam achtergelaten door de kudde en aangevreten door een vos (Mulder, 2005).

Bij de confrontatie met een roofdier vertonen lichtere schapenrassen een langer durende vluchtreflex dan zwaardere rassen. Bovendien vluchten ze ook verder weg⁽⁸⁾. Dit pleit dan ook in het voordeel van lichtere rassen: zij zullen makkelijker ontsnappen aan de roofdieren dan de zwaardere rassen. Dit laatste geldt ook voor gezonde dieren die in een goede conditie verkeren. Zij zullen minder snel ten prooi vallen aan een roofdier dan zieke dieren of hoogdrachtige dieren.

Soms worden vossen onterecht als dader van aanvallen op schapen aangewezen en zijn honden de feitelijke daders. Op basis van het 'vraatbeeld' kunnen beten van vossen en honden gedifferentieerd worden (tabel 1).

Vossen	Honden
Het schaap is meestal duidelijk aangevreten.	Het schaap vertoont op diverse plekken over het hele lichaam, maar vooral op de achterhand verwondingen.
Meestal is maar één schaap het slachtoffer.	Vaak vertonen verscheidene schapen verwondingen.
Schapen zijn niet in het raster of een sloot gejaagd.	Schapen zijn vaak in een raster of een sloot gejaagd.
Schapen vertonen geen onrustig gedrag.	Schapen kunnen lange tijd (soms wel dagen) onrustig blijven en staan in een gesloten groep bij elkaar.
Er liggen geen plukken wol verspreid over het terrein.	Plukken wol liggen over het perceel verspreid.
Beten zijn meestal geconcentreerd t.h.v. dun behaarde delen van het lichaam, maar kan ook wel elders.	Beten bevinden zich vooral aan de achterhand van het schaap, maar kan ook elders.
Vossen laten soms een duidelijk waarneembare urinevlag achter.	Honden laten duidelijk waarneembare urinevlag achter.

Tabel 1: Een differentiatie tussen honden en vossenbeten⁽⁹⁾.

Een algemeen en steeds vaker waargenomen fenomeen is agressie door kraaien, kauwen en eksters. Hierbij wordt de wol van schapen uitgeplukt (met huidwonden tot gevolg) en in extreme gevallen worden de ogen van lammeren uitgepikt⁽¹⁰⁾. Een verklaring voor het gedrag van deze vogels is onbekend. Wel is het zo dat de populatie kraaien de afgelopen jaren sterk is toegenomen, maar de vraag blijft open waarom specifiek schapen en lammeren worden gevisieerd.

Foto 4: Dood schaap met een gat in de flank, gemaakt door een kraai. Het schaap leefde toen nog, getuige de bloedspatten op de vacht (in de cirkel) (Mulder, 2005).

Bert Driessen

Geraadpleegde literatuur

- Beausoleil, N. J., Stafford, K. J., & Mellor, D. J. (2005). Sheep show more aversion to a dog than to a human in an arena test. *Applied Animal Behaviour Science*, 91, 219-232.
- Waiblinger, S., Boivin, X., Pedersen, V., Tosi, M.-V., Janczak, A. M., Visser, E. K., & Jones, R. B. (2006). Assessing the human-animal relationship in farmed species: A critical review. *Applied Animal Behaviour Science*, 101, 185-242.
- Goddard, P., Waterhouse, T., Dwyer, C., & Stott, A. (2006). The perception of the welfare of sheep in extensive systems. *Small Ruminant Research*, 62, 215-225.
- Christiansen, F. O., Bakken, M., & Braastad, B. O. (2001). Behavioural differences between three breed groups of hunting dogs confronted with domestic sheep. *Applied Animal Behaviour Science*, 72, 115-129.
- Graham, K., Beckerman, A. P., & Thirgood, S. (2005). Human-predator-prey conflicts: ecological correlates, prey losses and patterns of management. *Biological Conservation*, 122, 159-171.
- Macdonald, D.W. (1987). Running with the fox. *Unwin Hyman*, London.
- Mulder J.L. (2005). Schapen en vossen in waterland. *Bureau Mulder – natuurlijk*, p36.
- Hansen, I., Christiansen, F., Hansen, H. S., Braastad, B., & Bakken, M (2001). Variation in behavioural responses of ewes towards predator-related stimuli. *Applied Animal Behaviour Science*, 70, 227-237.
- Rowley, I. (1970). Lamb predation in Australia: incidence, predisposing conditions, and the identification of wounds. *CSIRO Wildlife Research*, 15, 79-123
- Engelen, J. (2004). Schade nauwelijks te verhalen: kraaien, eksters en vossen. *Het schaap: vakblad voor de schapenhouder waarin opgenomen de officiële mededelingen van Het Texels Schapenstamboek en van Het Texels Schapenstamboek in Noord-Holland*. Jrg 2004, 4, 18-19.

“Hoe zie je het verschil tussen een aanval van een vos of hond?”

Brochure: Op weg naar landschapsbeheer met schapen

In het kader van het project verscheen zojuist de brochure ‘Op weg naar landschapsbeheer met schapen’.

Deze brochure omvat 80 pagina's informatie.

Na een situering van de Belgische Schapenhouderij wordt het aspect begrazing als beheers-element uitvoerig benaderd. Er worden diverse schapenrassen beschreven, er wordt ingegaan op de problematiek van specifieke ziekten en aandoeningen, de diverse wettelijke verplichtingen en de rendabiliteit worden behandeld. De brochure eindigt met de bespreking van enquêtes van schapenhouders die beheer doen en van terreineigenaars die laten beheren. Nadien volgen nog enkele praktijkgetuigenissen.

Deze rijk geïllustreerde brochure in meerkleurendruk is te bekomen via bestelling op het e-mailadres:

griet.dewaele@west-vlaanderen.be, met vermelding van uw naam en adres voor toezenden en **na** storting van €13 op het rekeningnummer van de vzw Vlaamse Schapenhouderij:

738-3261715-15 of € 20 voor bestellingen vanuit het buitenland

IBAN : BE83 7383 2617 1515 en BIC code : KREDBEBB (buitenland) van de vzw Vlaamse Schapenhouderij.

Succesvolle demodagen in de Vlaamse provincies

In het kader van het ADLO-project 'Natuur- en landschapsbeheer met kleine herkauwers: duurzaam bedrijfsmanagement en rendabiliteit' werd in de loop van mei en juni in elke Vlaamse provincie een demo-namiddag georganiseerd voor schapenhouders, terreinbeheerders, overheden en andere geïnteresseerden. In het studiegedeelte kwamen volgende aspecten aan bod:

- Voorstelling van het project
- Voorstelling van de nieuwe brochure (meer info zie verder)
- Voorstelling van de website (www.schapengeiten.be)
- Het rendabiliteitsaspect van beheer met schapen
- Aandacht voor de nieuwe regelgeving voor de schapensector ivm voedselveiligheid en traceerbaarheid, vervat in de 'sectorgids' dierlijke productie

Nadien in het praktische deel werd al naar gelang de plaats het woord gegeven aan de terreinbeheerder om de specifieke situatie en de doelstelling toe te lichten. Daarna kwam overal de schapenhouder—herder aan het woord om zijn activiteiten toe te lichten. Dit werd steeds gevolgd door een bezoek aan de kudde, waar naast toelichting ook veel vragen gesteld konden worden. In bijgaande foto-reportage proberen we een sfeerbeeld van deze demodagen weer te geven. In volgende nieuwsbrieven zullen bepaalde inhoudelijke aspecten nog verder uitgediept worden.

André Calus

Chris Caerts, Olmen
Begrazing van natuurdomeinen

Herman Verberckmoes,
Grembergen
Begrazing van de Scheldedijken.

Sam Duysan, Damme
Periodieke begrazing van de Damse Vaart

Johan Schouteden,
Helchteren
Begrazing militair schietdomein

Zoötechnisch Centrum Lovenjoel
Begrazing met exoten

*“Wie pleit om een
schaap, verliest
een koe.”*

Agenda

Zondag 23 augustus '13 de Levend Erfgoed Xpo', Provinciaal Domein Puyenbroek te Wachtebeke van 10u—18u.

Organisatie: Steunpunt Levend Erfgoed vzw, meer info: www.sle.be

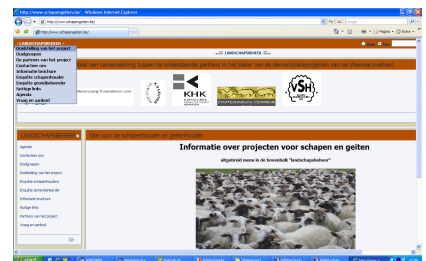
“Wie om iets kleins naar een advocaat stapt, is meer geld kwijt dan hij kan krijgen.”

Een Vlaamse website voor de schapen- en geitenhouder

Naast een uitgebreide brochure over diverse aspecten van “landschapsbeheer met schapen” is er in het ADLO-project ook een website voorzien.

Even een korte rondleiding op www.schapegeiten.be

In het openingsscherm ziet u onder “landschapsbeheer” de verschillende rubrieken waarop u kan doorklikken naar de achterliggende informatie.

1. De doelstellingen van het project
  - Voorlopig is de website opgemaakt rond landschapsbeheer. Het is de bedoeling dat deze site ook gebruikt zal worden voor eventueel andere projecten in verband met kleine herkauwers.
2. De doelgroepen
  - Het project beoogt informatie voor enerzijds de schapenhouders en anderzijds de terreinbeheerders.
3. De partners van het project stellen zich voor.
4. Contacteer ons
  - U vindt hier een e-mail adres waar u terecht kunt voor vragen, opmerkingen, suggesties, bestellingen enz... De contactpersoon geeft de mail naargelang het onderwerp door aan één van de partners
5. Informatiebrochure
  - De projectbrochure is integraal terug te vinden in deze rubriek.
  - De verschillende hoofdstukken worden behandeld.
  - In de brochure zijn eveneens de enquêtes opgenomen die werden gedaan. (schapenhouders, terreinbeheerders, getuigenissen)
6. Nuttige links
  - Websites die voor de schapenhouder van nut kunnen zijn. Mettertijd zal deze lijst uitgebreid worden. Suggesties zijn welkom via ons e-mail adres.
7. Vraag en aanbod
  - Schapenhouders die op zoek zijn naar terreinen om te begrazen kunnen hun gegevens opgeven. Om terreinbeheerders het aanbod te kunnen beoordelen moeten de juiste gegevens doorgegeven worden; naam, adres contactnummer, aantal schapen, periode van begrazing, gewenste infrastructuur. De gegevens worden via het e-mail adres doorgegeven.
  - Terreinbeheerders die op zoek zijn naar schapen voor begrazing kunnen hun gegevens hier ook doorgeven.
8. Agenda
  - Hier vindt u plaats en datum van de evenementen die we organiseren. Actueel zijn er bv. de lopende demostudiedagen.
9. Vraag en antwoord
  - Indien er vragen binnenkomen waar ook andere schapenhouders wat aan kunnen hebben, zullen die met het gegeven antwoord hier gebundeld worden.

De website is nog vrij nieuw, een aantal rubrieken zullen mettertijd uitbreiden. Het is de bedoeling dat we de website up-to-date houden met nuttige informatie voor schapen- en geitenhouders. Namens de drie partners wensen we via deze website een brug te slaan met de schapen- en geitenhouders.

Guido Bertels, webmaster

In de kijker: Kempense schaaap

Eeuwenlang heeft het Kempense schaaap met duizenden de Kempense heide bevolkt. Het werd al rond 1800 als een apart ras besproken. Voor de komst van de kunstmest waren deze dieren een levensnoodzakelijk onderdeel van het leven in de Kempen. Zij zorgden voor de mest die de akkers vruchtbaar moest maken. Met de komst van de kunstmest, het herbebossen van de heide en het in cultuur brengen van de arme Kempense heidegronden werd het Kempens schaaap overbodig en leek het gedoemd om uit te sterven.

Gelukkig hebben enkele enthousiastelingen uit de Nederlandse Kempen dit dier van de verdwijning weten redden.

Het Kempens schaaap is een middelgroot schaaap dat de indruk geeft om hoog op de benen te staan. Het dier is egaal wit of zeer lichtbruin. De kop is lang, smal, onbewold en net als de poten geheel wit van kleur. Door de inbreng van Merino-bloed in het begin van de 19de eeuw, bezit dit schaaap een beter wolkwiteit dan andere heideschape-rassen. De vruchtbaarheid ligt rond 1,5 lammeren per ooi. De slachtopbrengst is niet zo hoog. Het volwassen gewicht van de ram bedraagt tussen de 50 en 60 kg en van de ooi tussen de 45 en 50 kg. Gezien de historiek wordt dit ras momenteel weer in heide-

Foto: Vlaamse hobbyfokkers van Geiten en Schaa-pen, www.vhgs.be

“Het Kempens
heideschaaap”

Foto: Staf Van den Bergh

De foto's zijn genomen voor het verplicht oormerken van beide oren.